

רגעי תיקון :

כיכר רבין כמרחב של משא ומתן תרבותי

טלי חתוקה

הפקולטה לארכיטקטורה ולבינוי ערים, הטכניון

כיכר רבין היא בהחלט... סמל של כל עם ישראל. זה מקום שבו נרצח ראש ממשלה. עולים למקום מכל העולם. אני בהחלט חושב, שכפי שהיא [הכנסת] חוקקה חוק להקמת מרכז רבין לחקר ישראל וכפי שהיא חוקקה חוק ליום הזיכרון של ראש הממשלה ביום הירצחו, מן הראוי שהכנסת תחוקק חוק לשימור כיכר רבין כפי שהיתה ביום הרצח לכולנו (יורם מיוחס, ועדת הפנים ואיכות הסביבה של הכנסת 2001, 16).

מבוא

דברים אלה של יורם מיוחס, מנכ"ל מרכז רבין, נאמרו בוועדת הפנים ואיכות הסביבה של הכנסת, שדנה בשינוי ייעודה של כיכר רבין בתל-אביב. מיוחס סבור כי יש לחוקק חוק שיסייע לעגן את הקשר בין המקום (הכיכר), האירוע (הרצח) והקולקטיב ("כולנו"). ההכפפה של המקום לאירוע הבודד החלה מיד לאחר האירוע, בפעולות כגון הסבת שם הכיכר, הקמת אנדרטה ועצרות הזיכרון, שעיצבו מחדש את תבנית המקום ונתנו בו סימנים. דווקא שינויים אלו סותרים את בקשתו של מיוחס לשימור המקום, שהרי הם שינו את תבניתו ותרמו לקשר המשולש מקום-אירוע-קולקטיב. יתרה מזו, לא ברור מהן ההשלכות של שימור הכיכר "כפי שהיתה ביום הרצח". האם השימור משמעו הסרת הסימנים שהוזכרו לעיל? עולות גם שאלות לגבי הקולקטיב ("כולנו"): את מי הוא מאגד? אילו קבוצות נכללות בו ואילו קבוצות מודרות ממנו? כדי להתמודד עם סוגיות אלו יש לפענח תחילה את המושג שנשמע רבות בהקשר לכיכר: האירוע.

המושג אירוע מתייחס לדינמיקה המתרחשת כאשר מאפיינים חברתיים-מרחביים של מקום מחוללים שינוי משמעותי, הנוגע לערכי היסוד של החברה. במהותם, אירועים

* מאמר זה הוא חלק מעבודת דוקטור בנושא "קונפליקטים מרחביים: ארכיטקטורה וחיי היומיום בתל-אביב-יפו של שנות התשעים", בהנחיית רחל קלוש, הפקולטה לארכיטקטורה ולבינוי ערים בטכניון. תודתי נתונה לה ולקוראים האנונימיים מטעם תיאוריה וביקורת על הערותיהם החשובות לגירסאות מוקדמות של המאמר.

עירוניים הם התרחשויות זמניות, מוזמנות (כגון אליפות העולם בכדורגל, תחרות האירוויזיון ומשחקים אולימפיים) או כפויות (למשל, התקפת הטרור על מגדלי התאומים בניו-יורק ב-11 בספטמבר 2001). האירועים ממלאים תפקידים כלכליים (שיווק התעשייה התרבותית, צריכתה וחיזוקה) ופוליטיים (הגדרה מחדש של יחסי הכוח בין קבוצות), ובמקרים רבים הם גם משמשים זרז לפרויקטים עירוניים ולרביזה של מרחבי הייצוג.¹ העיצוב והרביזה של הייצוגים באים לידי ביטוי בשלושה מישורים: המקומי (העיר), הלאומי (המדינה) והגלובלי (העולם).²

דוגמה לתהליכים אלו היא השימוש שנעשה בתחרות האירוויזיון בעיר ברמינגהם שבאנגליה כאמצעי לחיזוק כוחה הכלכלי והתרבותי במרחב האירופי והעולמי. במטרה לבסס את מיקומה במרחב, אימצו פרנסי העיר אסטרטגיות לעיצוב חללים עירוניים, תוך הקפדה על סגנון עכשווי ועל מיומנויות טכנולוגיות. נוסף על כך, נתלו בחוצות העיר והופצו בכלי התקשורת כרזות פרסומת המכריזות כי "ברמינגהם מקבלת את העולם בברכה". השימוש בטכניקות אלו אפשר לקשור בין הזהות האזרחית המקומית לבין תהליכי שינוי והבניה מחדש של המקום (Barker 2000). דוגמה נוספת היא איחוד גרמניה. ההסדר הפוליטי החדש סיפק הזדמנות לעיצוב מחדש של הייצוגים העירוניים ושל הזהות הקולקטיבית של אזרחי העיר ברלין. בדומה לעיר ברמינגהם, גם בברלין מילא האירוע – רגע האיחוד בין מזרח גרמניה למערבה – תפקיד פרודוקטיבי בהגדרה המרחבית-תרבותית של העיר, ובאמצעותה בהגדרה של גרמניה כולה.

בדוגמאות אלו נתפס האירוע כהתרחשות או כנרטיב, בשונה מאובייקטים ומישויות כגון בניינים או אנשים. בניגוד לאובייקטים, הרגע הוא ספציפי וחסר זהות לאורך זמן (Craig 1998). האירוע מייצג שינוי או מחולל אותו, ובעיקר משמש עילה לחיזוק מעמדם של האתר ושל תושביו. עיצוב האירוע בברמינגהם ובברלין שימש אמצעי לשינוי או לתיקון מעמדם של הערים במרחב הלאומי והגלובלי. מאמר זה יבהיר את תפקידו של האירוע ככלי תרבותי בעיצוב יחסי הכוח והבניית המרחב. האירוע יוגדר כ"רגע תיקון", הכולל בו-בזמן את ה"רגע" (למשל, איחוד גרמניה) ואת ה"תיקון" (שיקום העיר ברלין) הבא בעקבותיו ומשפיע על שיח המקום ותושביו. התיאוריטיזציה של "רגע תיקון" – כחתך נרטיבי-מרחבי – תסייע להתבונן בכיכר רבין וברגעי התיקון לאחר רצח ראש הממשלה כחלק מן המשא ומתן התרבותי של הקבוצות במקום. אינני מציעה כאן קריאה של ההיסטוריה של הכיכר או של הטקסים המתקיימים בה; תחת זאת, המאמר יתמקד ביוזמת מינהל ההנדסה של עיריית תל-אביב-יפו להקים חניון מתחת לפני הכיכר, ובדיון על היחסים בין המקום ה"גדול" למקום ה"קטן",³ שהתעורר בעקבות היוזמה.

¹ הכוונה היא לייצוג האבסטרקטי והמדומיין של המרחב ("Representations of Spaces, Representational Spaces"). להרחבה בנושא מרחבי הייצוג העירוניים, ראו King 1995, ch. 12; Lefebvre 1991.

² האירועים משפיעים במישורין או בעקיפין על שלושת המישורים, אולם אין הכרח שהרביזה תתקיים ותקבל ביטוי בכל המישורים בו-בזמן.

³ על ההבחנה בין המקום ה"גדול" למקום ה"קטן", ראו זלי גורביץ וגדעון ארן (1991), שקבעו כי

א. רגע, תיקון ואירוע

הנרי לפבר חקר את רעיון ה"רגע" (moment)⁴. הזמן בעיניו הוא חזרתי והפיך, קשור ליומיום וכולל ב-בזמן את הקולקטיבי ואת האישי. לפבר סבור כי במהלך הרגע אנו מזהים תבונה מיידית, חוויה או שינוי, שהם מעבר לפרקטיקות היומיומיות או לפעילות כלשהי. רוב שילדס (Shields 1999) מפרש את רעיון הרגע אצל לפבר כהבזק של הבנה משמעותית של דבר (a thing) או של אירוע (event). אם הטוטליות היא המציאות הכוללת (entire existence), הרי הרגעים הם חלקים ממנה, ניסיונות המנותקים מחיי היומיום וממהלך הזמן. לרגע בתפיסתו של לפבר שני מאפיינים: הוא מנותק מתחושת הזמן ולכן נתפס כעל-זמני, והוא ממוקם בהכרתנו מעבר לפרקטיקות היומיומיות באופן המשפיע על התודעה, ולכן הוא יכול לגרום לשינוי כלשהו אצל הסובייקט.

לפבר מגדיר אפוא את הרגע כהתרחשות אישית וקולקטיבית, שבה התנאים חוברים לשינוי או לתנועה. הגדרה זו מעלה שתי שאלות מרכזיות: ראשית, באילו תנאים הופך הרגע להתרחשות הכוללת הן את האישי והן את הקולקטיבי? שנית, מה המהות והמשמעות השיחנית של השינוי המתחולל בעקבות הרגע או באמצעותו? באשר לשאלה הראשונה ובהמשך לדוגמאות שהוצגו, אפשר לומר כי התרחשות, מכוונת או מקרית, תקבל משמעות קולקטיבית אם תצליח להשפיע ב-בזמן על שלושת מרחבי הייצוג שהגדיר לפבר (Lefebvre 1991): היומיומי (lived), הפיזי-תכנוני (conceived) והמדומיין (perceived). הרגע יהפוך למשותף כאשר ייקטע רצף היומיום והרגע יסומן במרחב הפיזי (דרך שינוי כלשהו, זמני או קבוע) וימוסגר במרחב המדומיין בעזרת ייצוגים שונים. המרחב המדומיין חיוני להבניית הרגע הקולקטיבי ונבנה באמצעות הייצוגים המאורגנים מראש או לאחריו (כגון שם, לוגו, חוברות פרסום, כתבות עיתונאיות), המסייעים בהפצתו של הרגע ומסמנים את משמעותו ואת מיקומו השיחניים. בניסוחה של אריאלה אזולאי (2002, 42), "מכונות שונות המופקדות על ייצור והפצה של מילים ודימויים, זיכרון ותוכניות פעולה, מאיצות את קצב פעולתן ומסתערות על האירוע כדי לתבנתו". כך, על אף מרכיבו הזמניים והדינמיים של הרגע, הוא מונע ומוסדר באמצעות מנגנוניים חברתיים ממקומו הקונקרטי למסגרת מאורגנת של מרחבי ייצוג אישיים וקולקטיביים. הזותו של הרגע למרחב המדומיין יוצרת אשליה של סדר ומסייעת בבניית נרטיב משותף. מפרספקטיבה זו ניתן לראות למשל את התנגשות המטוסים

המקומיות – המקום ה"קטן" – נקבעת וניתנת לאפיון במובן קרוב למושג "ילידיות", על פי השתייכות לוקלית מסוימת לבית, לרחוב, לנוף-ילדות. לעומתה, הארץ – המקום ה"גדול" – היא בבחינת רעיון קולקטיבי, מעבר למקומות. המקום ה"גדול" איננו המשכו והרחבתו של המקום ה"קטן". לא מדובר ברצף עולה, כגון: בית, שכונה, עיר, ארץ, אלא בדילוג בין מציאות מקומית יומיומית לבין רעיון.

⁴ Lefebvre 1984. לפבר פיתח את תפיסת ה"רגע" שלו מתוך התנגדות לתפיסת הזמן של הנרי ברגסון (Bergson 1910), שהגדיר את הזמן בתור התקדמות ומשך ליניארי ונמנע מלכלול בהגדרה את הפן האישי והרגשי. לפבר שלל גם את המשמעות ההגליאנית של המושג רגע כהתקדמות ציביליזציונית.

במגדלי התאומים בניו-יורק ב-11 בספטמבר כהתרחשות שקטעה את שגרת היומיום בנקודת זמן ספציפית, פצעה את המרחב הפיזי והגדירה מחדש את המרחב הסימבולי של האתר בפרט ושל הלאום האמריקני בכלל. דוגמה אחרת היא אירועי האולימפיאדה בכרצ'לונה, ששינו את השגרה העירונית, חוללו שינויים פיזיים בעיר – פרויקטים רבים תוכננו ונבנו לכבוד האירוע – ואיחדו לפרק זמן מוגבל את הקהילה האוניברסלית המדומיינת של הספורטאים.

ההכרה של הקולקטיב ברגע יוצרת הזדמנות לשינוי או לתיקון חברתי. על פי ההגדרה המילונית, תיקון פירושו החזרת דבר למצב תקין ושלים, וכן שיפור, השבחה ושינוי לטובה (אבינאון 1997). כלומר, התיקון יכול להחזיר דבר למצבו הקודם, או להתייחס לדימוי אידיאלי הנמצא מעבר למצב הקונקרטי. רגע האיחוד בכרלין סייע לכונן את שני מיני התיקונים, היומיומי – הפלת החומה וחיבור העיר; והאוטופי – הצגת ברלין כעיר-עולם בגרמניה המאוחדת (Sassen 1991). דוגמה נוספת לכינום של שני סוגי התיקון בה-בעת היא ההתנגשות הפיזית במגדלי התאומים וסדרת תגובות התיקון באתר שבאו אחריה: החזרת הסדר על כנו (קידוש השגרה) והתחרות בין אדריכלים על הקמתם של המגדלים מחדש כסמל של כוח ושל מרחב אידיאלי. הרולד גרפינקל (Garfinkel 1967) הצביע על התופעה של סטייה – שמיד אחריה בא תיקון, וקבע כי יחידים קוראים את המציאות בתהליך פרשני-הכרתי, מתוך הנחות מוסכמות על מציאות עליונה של סדר, שכאשר הוא מופר – מופעלות סנקציות. כך מְבָּנָה הסובייקט את התחושה שיש סדר חברתי המאפשר לו לפעול ומנרמל כל גירוי חושי, כאוטי או מקרי, לכלל תופעה מסודרת. מפרספקטיבה זו, התיקון בכלים פורמליים ובלתי פורמליים מסדיר את הרגע (ההתרחשות) והופך אותו למציאות קוגניטיבית ברורה. אם כן, הרגע מפר את הסדר הקיים, והתיקון הוא סיטואציה המציבה אתגר לסובייקטים ומנסה ליצור מחדש מראית עין של סדר והסכמה.

השפעתו של הרגע על כל מרחבי הייצוג (היומיומי, הפיזי והמדומייני) בורבזמן, והיותו זרז לתיקונים פיזיים ושיחניים, יוצרים יחסי השתקפות בין הרגע מצד אחד לבין התיקון והמרחב מצד אחר. יחסי ההשתקפות מעצבים ומכילים בה-בעת את הקולקטיב ואת המקום,⁵ כאשר המקום הוא בעל תפקיד ראשי ברגע התיקון כייצוג מיידי הניתן לצריכה⁶ או להחלפה חומרית וסמלית. כאשר מדובר ברגע כפוי (כמו בניו-יורק), למקום ובהמשך גם לתיקון באתר מתלווים ממדים מיתיים של קדושה. במקרה של רגע מוזמן (למשל בברמינגהם), המקום הוא מרחב גמיש ולכן גם התיקונים מזוהים עם קדמה ועם פיתוח עתידי. אולם על אף ההבחנה בין רגעים כפויים למוזמנים, קשה להפריד ביניהם ולעתים

⁵ על רעיון המוכלות, ראו יובל פורטוגלי (1996), המציג את יחסי ההשתקפות בין כינון הזיכרון הפלסטיני לכינון הזיכרון הישראלי, יחסים שעיצבו את הכרתן הקולקטיבית ואת זהותן העצמית של שתי הקבוצות בתהליך של דיאלקטיקה מרחבית.

⁶ המושג צריכה (consumption) מופיע במאמר כאקט פוליטי-חברתי הקשור לאוטונומיה של הפרט ולדרך שבה הוא מבין את הסדר החברתי ומגיב עליו. להרחבה, ראו Miller 1995; De Certeau 1984.

קרובות הם חלק משרשרת של רגעים המולידים זה את זה. בהתנגשות במגדלי התאומים, הרגע הכפוי הוביל לתיקונים רבים, ספונטניים (אנדרטאות מאולתרות) ומוזמנים (תחרויות אדריכלים רבות). כך שכל רגע נתפס כנקודה אוטונומית בזמן, אבל גם מהווה חלק משרשרת של תיקונים המגיבים אליה ויוצרים את מכלול האירוע.

רגע התיקון הוא כלי חברתי היברידי⁷ המוזמן על ידי אחדים ונכפה על אחרים. הוא תוצר של משא ומתן בין קבוצות שונות, המציעות יוזמות שמאתגרות את המרחב הקיים, ובכך הוא מבטא את יחסי הכוח בין הקבוצות. כדבריו של מישל פוקו (Foucault 1980), הכוח נוצר דרך יחסים חברתיים שלא ניתן לצמצמם לנושאים כלכליים או משפטיים. הכוח אינו רק מדכא, הוא גם מניע, יוצר ומקדם. גם ברגע התיקון הכוח מניע ויוצר, מקדם אינטרסים של קבוצה אחת על פני אלו של קבוצה אחרת, ומסייע לשמר או לשנות את מערך יחסי הכוח בתוך הקבוצה או בין קבוצות שונות. שינוי ביחסי הכוח (כפי שאירע בהתקפת הטרור על ניו-יורק) מתחולל בעקבות קטיעת הרצף של מצב נתון בידי הרגע. לכאורה, גם קבוצות לא הגמוניות יכולות להשתמש ברגע ככלי לשינוי, אלא שלשם הפעלתו נדרש כוח רב, שלא תמיד מצוי בידיהן, ולכן רוב התיקונים משרתים את בעלי ההון והמעמד ומשמרים את כוחם. יחסי הכוח משפיעים גם על אופן הפעלת התיקון ועל תוצאותיו; הללו אינם יציבים וקבועים מראש, אלא נתונים למשא ומתן תמידי. אם כן, האירוע כמכלול של רגעי תיקון אינו מופע מוגדר וצפוי מראש, אלא הוא מסגרת חברתית שבה נבנות קונבנציות, מיוצרים תקדימים ומותווים קווים מנחים לקשת של אפשרויות והתרחשויות נוספות.

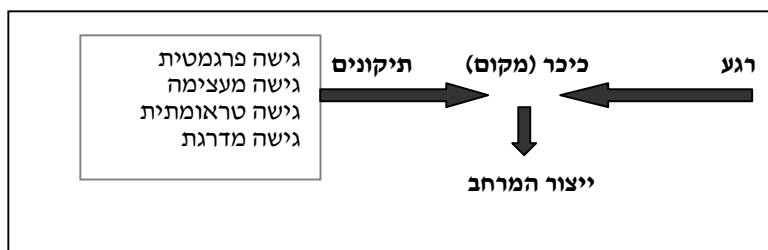
ב. תיקון ואידיאולוגיה

לפבר מגדיר את הרגע (המומנט), אך אינו מסביר כיצד ניתן לחוקרו. אנתרופולוגים שונים, ובמיוחד ויקטור טרנר (Turner 1978; 1986) וריצ'רד באומן (Bauman 1986), מצביעים על הקשר בין אירועים לנרטיבים ומתייחסים לאירועים כאל חלק ממערכת סמלים וטקסים תרבותיים, אך אינם קושרים זאת למרחב הפיזי-אדריכלי. במסגרת השיח על ארכיטקטורה הציע ברנרד טשצ'ומי (Tschumi 1994) לבחון את היחסים בין הארכיטקטורה לבין האירוע (הפרוגרמה, הפעילות) המתקיים בתוכה. טשצ'ומי טוען כי כל מצרף אדריכלי תלוי בחלל (space), בתנועה (movement) ובפרוגרמה (event), המכוננים יחד שלושה ממדים: המציאות הפיזית, הסימבולית והנרטיבית. טשצ'ומי מתרגם את גישתו זו למישור הפרקטי, ללא העמקה תיאורטית. התיאורטיזציה של רגע התיקון מפגישה בין שתי דיסציפלינות,

⁷ המושג היברידיות התפתח בשיח הפוסטקולוניאלי של הומי ק. באבא (Bhabha 1994) ואחרים, והציב אתגר לאופוזיציות הבינאריות הקלאסיות. כך התערערה ההבחנה החד-משמעית בין המדוכא למדכא ונפרס שדה אמביוולנטי מורכב שבאבא מגדירו "המרחב השלישי". התיאורטיזציה של רגעי התיקון ככלי חברתי היברידי משמעה כי גם כאן לא מתקיימים קווי מתאר דיכוטומיים, אלא קטגוריות שעטניות (כפוי-מוזמן) המכוננות את המרחב בר-זמן.

אדריכלות ואנתרופולוגיה, ומאפשרת לחקור את רגע התיקון בהקשר נרטיבי ומרחבי גם יחד, כייצוג אידיאולוגי המסמן את המאבק על משמעות המקום. אם כן, כדי לחקור את רגע התיקון יש לבחון בד-בבד את המרחב הקונקרטי של המקום ואת השיח התרבותי-חברתי המעצב אותו והמתעצב באמצעותו. נוסף על כך, יש לבחון את הפרקטיקות ואת האסטרטגיות שנוקטות הקבוצות השונות לשם השגת התיקון, ויש לקרוא קריאה פרשנית של המשא ומתן המתנהל ביניהן על תכניו. המשא ומתן מתנהל בדרך כלל בין קבוצות המייצגות אינטרסים שונים, והוא מושפע מהשימוש שלהן במרחב ובנרטיב של הרגע לצורך התיקון. להלן אציג ארבע גישות פרשניות לרגע התיקון של המרחב הקונקרטי והשיחני. ארבע הגישות – הפרגמטית, המעצימה, הטראומטית והמדרגת⁸ – אינן בבחינת תבניות סגורות, אלא הן משמשות כלי עזר לבחינה ביקורתית של תיקונים המייצרים ומעצבים את המקום.

תרשים 1. רגעי תיקון: מסגרת רעיונית אירוע

המצדדים בגישה הפרגמטית רואים ברגע התיקון הזדמנות לעשייה פרודוקטיבית. תפיסה זו מתייחסת למקום על פי אופן צריכתו (כמו בברמינגהם ובברצלונה). הרגע בגישה זו הוא אמנם הזדמנות לשינוי, אולם לא מתקיימת זהות מוחלטת בינו לבין המקום. בתום ההתרחשות, לאחר שהופקה ממנה תועלת מרבית, חוזרת שגרת היומיום המנותקת מן הרגע הספציפי. יתרה מזו, המקום אינו מזוהה עם הנרטיב של הרגע הספציפי, אלא נתפס כחלק ממארג התרחשויות אנושיות ופיזיות במקום ובסביבתו. התיקון הפרגמטי מבקש במודע להפיק רווח כלשהו מן הרגע, או לפחות לא להיזק ממנו; הוא מבקש להשתמש ברגע כדי לחולל שינוי, תוך ניסיון לשמור על השגרה. במקרה של תיקון מוזמן, כמו בברמינגהם, השאיפה היא בדרך כלל לצבור הון, יוקרה ופיתוח; במקרה של תיקון כפוי, כמו בניו-יורק, המטרה היא לא לבטל או לעכב תוכניות כתוצאה מההתרחשות הבלתי צפויה. לשני המקרים משותפת השאיפה כי לא ייפגע הייצור האוטומטי⁹ של המרחב בהווה

⁸ את שמותיהן של שתי גישות האחרונות, הטראומטית והמדרגת, אני שואלת מאריאלה אזולאי (2002), שהגדירה אותן ודנה בהן בהקשר להתקפת הטרור על מגדלי התאומים.
⁹ ראו על כך Lefebvre 1991; Castells 2002, 13–70. הייצור של המרחב מותנה במשתנים רבים,

ובעתיד. בעלי הגישה הפרגמטית מתרחקים מן הנרטיב של הרגע ומדגישים את חשיבות חיי היומיום. גישה זו אופיינית למנגנוני התכנון הממסדיים, לפרנסי העיר, למתכננים ולבעלי הון, המשתתפים בייצור המרחב ומפיקים ממנו תועלת, מעמד וכוח. כך, באופן פרדוקסלי, למרות שהאג'נדה של התיקון הפרגמטי מעוגנת במרחב הממסדי, זיקתו ליומיום מעצימה את כוחו של היחיד.¹⁰

התיקון הפרגמטי מנצל אפוא את הרגע כדי לחולל שינוי ורואה בו מוצר צריכה מקומי-יומיומי. התיקון המעצים, לעומתו, רואה ברגע סמל, סימן קבוע ובעל משמעות מעבר למקום הקונקרטי. גם בגישה זו המקום איננו רק אתר ההתרחשות של הרגע, אלא הוא סימן קולקטיבי-גלובלי, שניתן להחליפו ולצרוך אותו בדרכים שונות. התיקון המעצים הופך את מקום התרחשותו של הרגע למקום מדומיין, אוטופי. במקרה של התיקון המעצים, הנרטיב מגויס לתיקון דרך המקום ה"גדול". אידיאולוגיה זו מתרחקת במובהק מחיי היומיום, רואה באתר מיתוס קולקטיבי ומעודדת התערבויות המנציחות אותו, כגון אנדרטאות זיכרון, מצבות וסיסמאות. סמלי ההנצחה ממוקמים לא רק באתר ההתרחשות אלא גם מחוצה לו, ובכך מורחבים מעגלי המשמעות ומועצם כוחו של הרגע. התיקון המעצים תורם לאיגוד הקולקטיב סביב הפנמת הרגע כסמל, ובה-בעת הוא מהווה אות מבדיל, שניתן להשתמש בו ולצרוך אותו אל מול האחר. שימוש כפול זה הוא כוחו של התיקון המעצים.¹¹

התיקון הפרגמטי והתיקון המעצים הם זרזים וחומרי גלם לייצור מחודש של המקום. לעומתם, הגישות הטראומטית והמדרגת דנות תחילה במיקומם של הרגע ושל המקום במרחב הפיזי והשיחני, ובהתאם לכך מגדירות את אופן הפעולה, אם בכלל. בעלי הגישה הטראומטית מסמנים את הרגע כיוצא דופן ורואים בו אירוע יחיד שלא ניתן להבינו מחוץ לו ולמקום התרחשותו. גישה זו יוצרת זהות מוחלטת בין הנרטיב למקום, שנתפסים במשמעותם המצומצמת – המיקום שבו התרחש הרגע עצמו. בשונה מהתיקון הפרגמטי, התיקון הטראומטי אינו מכליל את הסביבה המיידית, ובשונה מהתיקון המעצים, אין הוא מכליל את המרחב הגלובלי והמדומיין. המקום והנרטיב נתפסים כמסגרות שאינן ניתנות לשינוי או למשא ומתן; ניתן לבצע בהם תיקונים זמניים בלבד, למניעת חילול של המקום, כגון פרקטיקות קולקטיביות של אבלות והנצחה. גישה זו מאפיינת לרוב את התיקונים הבאים מיד לאחר רגע השבר, ואצל רבים היא שלב מעבר זמני לקראת אימוצה של גישה אחרת.

כלכליים, תרבותיים ופוליטיים, אבל התהליך עצמו הוא המשכי ואינסופי. במילים אחרות, הגוף החברתי וייצוגיו הממשיים (למשל העיר) מתקיימים באמצעות הייצור האוטומטי של כל חלקיו. מישל דה סרטו קבע כי היומיום נוגע לא רק לתהליכים אפקטיביים של ייצור, אלא גם למעמדו של היחיד במערכות הטכניות (De Certeau 1984). לפי דה סרטו (1997), הסובייקט מגלה טכניקות חדשות המגולמות בפרקטיקות יומיומיות כדי לנכס את הסדר החברתי ולהציב לו אתגר. כך, למשל, רגע ההתנגשות במגדלי התאומים, והאבל שבא בעקבותיו, גויס והומרו לסמל לאומי, שתרם לאיגודו של הקולקטיב האמריקני והבדיל אותו מן האחר – המפגעים, מדינות ערב, האיסלאם.

10

11

הגישה המדרגת אינה חד־משמעית ביחסה לנרטיב ולמקום. על פי גישה זו, הרגע אינו אוטונומי; הוא קשור להתרחשויות ולמקומות נוספים, שרק ביחס השוואתי והיררכי אליהם ניתן להבינו. בהתאם, גם התיוג של הרגע והסדרתו נעשים ביחס למפתח כללי, דרך התייחסות לשלושה ממדים בולטים: הפיזי (קנה המידה), הערכי (משמעותו המוסרית-תרבותית לקולקטיב) והאנושי (היקפו וחריגותו ביחס ליומיום).¹² כלומר, התיקון המדרג אינו קשור ישירות למקום קונקרטי, אלא לסדר חיצוני ואבסטרקטי. בהתבסס על ההגדרות של ארבע הגישות אבחן עתה את רגעי התיקון בכיכר רבין לאחר רצח ראש הממשלה, כחלק מהמשא ומתן התרבותי בין הקבוצות במקום.

לוח: גישות שיחניות והשימוש במרחב ובנרטיב במהלך משא ומתן על תיקון

גישת מדרגת	גישה טראומתית	גישה מעצימה	גישה פרגמטית	
ביחס היררכי למיקומו במערכת	אירוע חריג	אירוע חריג	חלק מרצף של אירועים	תפיסת הרגע
ביחס השוואתי למיקומו במערכת	סטטית, זהות בין המקום לרגע	אוטופית, המקום מגויס לרעיון	יומיומית, במנותק מהרגע	תפיסת המקום
מותנה במעמדו במערכת	זמני-ספונטני	סימבולי-מדומיין	קונקרטי	התיקון

ג. כיכר רבין: מקום

רגע הרצח של ראש הממשלה יצחק רבין בכיכר נתפס כאירוע חריג בשנותיה הקצרות של המדינה ועורר דיון ממושך על השיח הדמוקרטי בישראל ועל דרך התנהלותו (ראו גרינברג 2000; יונה 2000). בעקבות האירוע התעורר עיסוק תקשורתי ואקדמי בייצוגו, במשמעותו, בעיתו ובתנאים שהביאו להתרחשותו. בהקשר הנדון כאן, הרצח הוא רגע כפוי שהביא לרגעי תיקון מוזמנים וספונטניים. בין רגעי התיקון הללו, שביקשו לקבע את רגע הרצח, היו ההתקלות "של ילדי הנרות" בכיכר, הסבת שם המקום מ"כיכר מלכי ישראל" ל"כיכר

¹² ההתייחסות המדרגת נקבעת בדרך כלל על פי ממדים אלו; עם זאת, הם עשויים להשתנות בהתאם לאירוע, ואין הכרח ששלושתם יתקיימו בו־בזמן.

רבי"ן, והקמתה של אנדרטה ספונטנית במקום הרצח.¹³ רגעי התיקון עסקו בהיבטים שונים של הרגע, כגון זיכרון הרצח, זיכרון הנרצח והנצחת ההנצחה (פייגה 2000); בד-בבד, הם המשיכו לייצר את המקום וכווננו יחסי השתקפות בין הרצח, הכיכר והקולקטיב.¹⁴ יחסי ההשתקפות בין הקולקטיב למקום החלו להתגבש עוד בשנות השלושים של המאה ה-20, ועוצבו הן בידי הארכיטקטורה של המקום (הכיכר) והן בהתאם למשמעותו כמאחז לאומי. תבנית הכיכר עוצבה במהלך שנות החמישים והשישים¹⁵ כחלל עירוני התחום על ידי בניינים בני שש קומות.¹⁶ בפאתה הצפונית מזדקר בניין העירייה, המתנשא לגובה של 12 קומות מעל פני הקרקע.

הכיכר הוקמה על פרדס פורטליס בכפר הערבי סומיל.¹⁷ ב-1925 רכשה עיריית תל-אביב את הפרדס מאברהם שוקא אפנדי חרבוטלי מיפו, במטרה להקים בו את בית החולים העירוני המרכזי. משהוחלט לבנות את בית החולים במקום אחר, הוקם במקום גן ציבורי (בן ישי 1939) וחלק מהשטח הוקצה לגן חיות (שחורי 1991). ב-1947 הוכרז על תחרות פתוחה להכנת תוכנית בניין-עיר לאתר, שתכלול את "הסדר כל הרחובות וקווי הבניין בכיכר ומסביב לה בתחומי השטח שעליו חלה ההתחרות" (עיריית תל-אביב 1947). האדריכלים המתחרים נתבקשו להציע חזיתות בניינים רציפות שיגדירו את גבולות הכיכר ויחייבו על פי חוק את הבנייה הפרטית בעתיד. בתחרות זכו האדריכלים חנן פבל, דן טנאי ודוד קיסין. ב-1951 נערכה תחרות על תכנון רחבת הכיכר, וזכו בה האדריכלים שמעון פובזנר ואברהם יסקי.¹⁸ ב-1957 נערכה תחרות פומבית נוספת על תכנון בניין העירייה; זכה בה האדריכל מנחם כהן. כך, באמצעות שלוש תחרויות פתוחות הובנה המקום: תחילה, בשנות החמישים, נקבעה תוכנית בניין-עיר למתחם כולו; בהמשך נבנה בניין העירייה ולבסוף, בשנות השישים, הובנה המקום ככיכר העירייה. בטקס החניכה של הכיכר ב-1966 הוגדרו מעמדה ותפקידיה: "הכיכר הגדולה ביותר בעיר, מיועדת לעצרות עם ולחגיגות עממיות, לטיול ולמנוחה, כמקובל בכל כיכר גדולה" (דובר העירייה 1966, 1).

13 לדין על האנדרטה, ראו Azaryahu 1996; Engler 1999.

14 הייעוץ קצרה מלפרט את כל התיקונים שהוצעו ו/או בוצעו בכיכר בעקבות הרצח. אולם לשם הבנת השיח, הכרחי לדון בתיקון המוזמן של עיריית תל-אביב-יפו.

15 בניית הכיכר אושרה ב-1966. ראו תוכנית הגשה, ארכיון מינהל ההנדסה, עיריית תל-אביב-יפו, תיקים 0204/097, 0360/010.

16 ממדי הכיכר הם כ-260 מטר בציר צפון-דרום וכ-160 מטר בציר מזרח-מערב. שטח הכיכר כולה הוא 18,427.5 מ"ר. ראו תוכנית הגשה, ארכיון מינהל ההנדסה, עיריית תל-אביב-יפו.

17 המיקום העירוני של הכיכר הוגדר בתוכנית גרס ב-1926. להרחבה על ההתפתחות ההיסטורית של תוכניות בניין-עיר בתל-אביב, ראו יוסקוביץ 1997; מצגר-סמוק 1996; שחורי 1991.

18 האדריכל שמעון פובזנר (1919–1999) והאדריכל אברהם יסקי פירקו את שותפותם במשרד ב-1956. חשוב לציין כי לאחר שנפרדו דרכיהם שמעון פובזנר הוא שהופקד כאחראי על הפרויקט ועל תוכניות העבודה האדריכליות, עד למימושן ב-1966. התחרות על רחבת הכיכר אמנם הקדימה את התחרות על בניין העירייה (1957), אולם בפועל נבנתה הכיכר רק לאחר הקמת בניין העירייה ובתאום מלא בין האדריכלים.

ארבעה מאפיינים פיזיים ניכרים במקום ומשפיעים על אופן תפיסתו. הראשון קשור לאחידות החזיתות ולהמשכיותן. ככל המרחב — בחזיתות בנייני המגורים, בבניין העירייה ובחלל הכיכר — חוזרת תבנית מלבנית, ללא-קישוטים ותוספות, היוצרת חזות שונה מזו המוכרת ברקמה העירונית. המאפיין השני הוא מידותיה העצומות (super-scale) של הכיכר (החלל הריק) ביחס למרחבים ציבוריים אחרים בעיר. המאפיין השלישי הוא הקשר הפיזי-אדריכלי של בניין העירייה עם הכיכר, שהיה אחד הרעיונות החשובים בהצעה של האדריכל מנחם כהן.¹⁹ ההצעה האדריכלית יצרה דופן לכיכר והבנתה קשר היררכי בין השלטון המקומי השוכן בבניין לבין האזרחים, באמצעות רחבת הכיכר, המתקשרת אליו ישירות על ידי העברת הרחוב אל מתחת לבניין. המאפיין הרביעי הוא הרצף החללי של הכיכר, שאינו מופרע על ידי אובייקטים ואינו מעובד בצורות לא רגולריות הן בהיקפו המידי והן בסביבותיו.²⁰

ארבעת המאפיינים הפיזיים הללו יוצרים יחד חלל טוטלי, נוקשה, חשוף, נטוש רוב שעות היום והלילה, שאינו מאפשר להימלט מן המסגרות הנוקשות שהוא מכתוב. לדברי האדריכל אברהם יסקי,

זו לא כיכר "יפה", זו לא כיכר עם איזשהו עיצוב בלתי רגיל. לכיכר יש פונקציה שהיא הרבה מעבר למה שהוא אסתטי... באופן בסיסי זהו חלל עירוני, זאת אומרת, העיר פותחת בלבה איזשהו מרחב ויוצרת מקום לכינוס אנשים ורק לאירועים מיוחדים במינם... זהו הכלי האורבני-חברתי הנחוץ לעם (גולדברג וגורפינקל 2001).

בניגוד לצחיחותה של הכיכר, סביבותיה הן אכסניה לפעילות יומיומית אינטנסיבית, כגון ישיבה בבית קפה, ביקור בחנויות או המתנה לאוטובוס. הדיאלקטיקה של המקום מורכבת מסדרת ניגודים: חיי היומיום מסביב לכיכר מול הייחוד של הכיכר עצמה, התכונה הרבה ברחובות התוחמים מול הצחיחות במשטח הכיכר, הפעילות של פרטים בסביבות הכיכר מול השימוש הקהילתי בה. כל אלו מוסדרים באמצעות ההגדרות האדריכליות של העיצוב המרחבי, המכתיב את כללי ההתנהגות.

על אף הנוקשות ואולי דווקא בזכותה, מילאה הכיכר תפקיד משמעותי באירועים שונים בהיסטוריה הקצרה של העיר. חלל הכיכר, ששימש לכינוסים חברתיים-פוליטיים עוד בשנות השלושים,²¹ עבר במהלך השנים טרנספורמציות של הקשחה. בשנות השלושים ניצב

¹⁹ בניגוד להצעתו של כהן, רבות מן ההצעות בתחרות האדריכלית לבניין העירייה כללו מקבצי מבנים בצד הצפוני של הכיכר, שמוקמו מעבר לכביש ולשדרות בן-גוריון. ראו אגודת האינג'נרים והארכיטקטים בישראל 1957.

²⁰ חלל עירוני מושפע לעתים קרובות מן הבינוי בסביבתו הקרובה, התוחם את גבולותיו; הוא מושפע גם מאובייקטים נוספים שניתן לראותם ממנו, ההופכים בסופו של דבר לחלק ממנו. במקרה של כיכר רבין, האובייקט היחיד הממוקם באתר או בסביבתו, המשפיע על הכיכר, הוא פסלו של יגאל תומרקין. אולם הפסל לא יוצר שינוי מהותי בתפיסת החלל, בשל הפער בין ממדיו לבין ממדיה של הכיכר.

²¹ ב-1939, למשל, נערכה במקום אספת מחאה של תושבי העיר נגד "הספר הלבן"; באוקטובר ובנובמבר 1945 נערכו שם אספות מחאה נגד המדיניות הבריטית. ראו עיריית תל-אביב 1945; 1945.

החלל בקצה העיר, מוקף אדמות של ערבים ופרדסים, והיה נזיל ואינסופי, זאת בניגוד לגבולות הברורים של הכיכר כיום. מעמדו של המקום התגבש יחד עם התחזקות הממלכתיות ובעידודה. כך, למשל, מאז שנות השישים נהגת עיריית תל-אביב-יפו לקיים במקום אירועים שנתיים המוניים, ובהם שבוע הספר, הקפות בשמחת תורה, עצרות יום הזיכרון ובימות אירועים ביום העצמאות. גודלה החריג של הכיכר ביחס לעיר תל-אביב, לצד ההעצמה של רגעים ספציפיים בזיכרון הלאומי הקולקטיבי, כגון ההפגנה נגד מלחמת לבנון ב-1982 ורצח ראש הממשלה ב-1995, הפכו במרוצת השנים למרחב ייצוג של הקולקטיב היהודי.

כמרחב ייצוג קולקטיבי מילאה הכיכר ומוסיפה למלא תפקיד מרכזי במסגור (framing) יחסי הכוח. לפי קים דובי (Dovey 1999), המסגור של הכוח משמעו סדר, גבול, תיחום. כפעולה הבאה למסגר, היינו להבנות או לעצב את העולם ואת האופן שבו אנו רואים את עצמנו בתוכו, הכיכר היא הטרוטופיה – תמונה-מרפא (פוקו 2003, 12). המרפא, כך קובע מישל פוקו, מתפקדת כהטרוטופיה: היא הופכת את המקום שאני רואה במרפא לממשי ומצוי בקשר עם כל המרחב המקיף אותו, ובה-בעת למקום שהוא לחלוטין לא ממשי, שכן כדי להיות ניתן לתפיסה, הוא חייב לעבור דרך אותה נקודה וירטואלית המצויה שם. להטרוטופיה, כמו גם לכיכר, יש כוח להציב במקום אחד, זה מול זה, כמה מרחבים ממשיים המנוגדים זה לזה (למשל, רחבת הכיכר מול בתי הקפה). כמרחב הטרוטופי, הכיכר היא מקום של כל הזמנים, אבל היא גם נמצאת מחוץ להם. היא קשורה לקבוע ולרופף משום שהיא אובייקט חללי, ריק, היכול לשמש אכסניה לאירועים שונים. כך היא יכולה לשמש במה לאירועים רבים, השונים זה מזה באופיים: ההתכנסויות בעקבות ניצחונותיה של מכבי תל-אביב באליפות אירופה וההתכנסות בעקבות ניצחונה של דנה אינטרנשיונל באירוויזיון ב-1999; הפגנות השמאל והפגנות הימין; ירידי ספרים ותערוכות שריון.²² זו זירתן הסמלית של קבוצות המפגינות את זהותן (דקל 2000) במשא ומתן המספק אשליה ארגונית של היררכיות הכוח (לאומית, קהילתית ופרטית) ומפצה על אי-הסדר של היומיום. אלא שהאשליה והפיצוי נסדקו ב-4 בנובמבר 1995, הערב שבו נרצח ראש הממשלה יצחק רבין.

²² בכיכר מתקיימים אירועים מסוגים שונים, שרובם התרחשויות מתוכננות, בניגוד לתפיסה הרווחת. באופן כללי, החל משנות השישים אפשר להבחין בין אירועים דתיים וחילוניים המתוכננים על ידי עיריית תל-אביב-יפו (למשל, בימות יום העצמאות, אירועי יום הזיכרון, יריד ארבעת המינים והקפות שמחת תורה) לבין אירועים שאינם יזומים על ידיה (הפגנות ואספות עם). יתרה מזו, על אף הנטייה הרווחת לזהות את הכיכר עם מפלגות השמאל החילונית (נטייה שמתקיימת בעיקר במימד המדומיין של השמאל בישראל), המקום בהחלט שירת גם את מפלגות הימין בעצרות בחירות (למשל, עצרת של מפלגות הליכוד והתחיה ב-28.6.1981). אולם בזיכרון הציבורי חרותות כמה עצרות שהונהגו בידי השמאל (1.4.1978, 26.9.1982), בשל ניסיון לא רק לאשש את מעמדה של ההגמוניה השלטת, אלא גם לאתגר ולבקר את מהלכה.

ד. רגעי תיקון כפויים ומוזמנים בכיכר רבין

רגע הרצח הותיר חלל חברתי. כפי שקובע חיים חזן (1998, 731):

[הריק] שמותיר אחריו הנפטר עלול להקיף כמה מעגלים אנושיים, להשפיע על יציבותם של קשרים ולהעמיד במבחן מחויבויות וזכויות. במקרים ידועים הוא אף יכול לזעזע רשתות חברתיות ולקעקע זהויות ותפקידים ממוסדים. ככל שהזהות בין המת לבין מקומו החברתי גדולה יותר וככל שהיו השניים תלויים וקשורים זה בזה, כן יגדל אי-הסדר בכוח שיחולל המוות.

בתגובה למוות הפתאומי, נהרו לכיכר בימים שלאחר הרצח אלפי אנשים לבכות ולשיר בה. התנהלות ספונטנית זו סוקרה בהרחבה בכלי התקשורת, והפכה את הכיכר באופן זמני לבית קברות לאומי. התיקון הספונטני והזמני של "ילדי הנרות" לרגע הרצח היה תגובה מיידית להפרעת הסדר. התכנסותם בכיכר ופעולותיהם התקיימו בגבולות המוסדרים וההטרוטופיים של הכיכר ואף חיזקו אותם. כך, אף כי ההתכנסויות בכיכר לפני הרצח (עצרות מחאה) נשאו משמעות שונה מן ההתכנסויות שלאחריו (עצרות אבל), שני סוגי ההתכנסות התקיימו בגבולות השיחניים והפיזיים של הכיכר, ללא ניסיון לאתגרם ותוך התאמת הכיכר למציאות המיידית. את המון המפגינים החליפו המוני האבלים, רובם בני נוער; הדגלים הומרו בנרות, ואת קריאות המנהיגים החליפה שירת האבלים. התיקון נעשה בעזרת שימוש דומה בחלל הכיכר; התיקון לא אתגר את הנרטיב ולא חולל שינוי במקום, ולכן גם עורר הזדהות קולקטיבית.²³ גם טקסי האזכרה השנתיים דמו בהיקפם ובתכניהם לעצרת שהתקיימה בליל הרצח. השחזור הממוסד הצביע על רגע תיקון של אותה הפגנה פוליטית שהביעה תמיכה בממשלתו של רבין ובתהליך השלום (ויניצקי-סרוסי 2000, 27).

קבוצה נוספת שהתכנסה בכיכר בעקבות הרצח היתה אנשי משמרות השלום והדמוקרטיה. המתכנסים, שהגדירו את פעולותיהם כמחאה, התאספו בימי שישי ובערבי חג, הדליקו נרות זיכרון, שרו בציבור והניפו שלטי תמיכה בתהליך השלום. המתכנסים רתמו את רגע הרצח לנרטיב האישי-קולקטיבי שלהם והפכו אותו לכלי במאבק קבוצתי למען "ישראל הראשונה" (דקל 2000). התיקון שהציעו באמצעות המפגשים בכיכר היה הקמת קולקטיב חלופי, שהוא ייצוג מטאפורי של הקולקטיב שהובס בליל הרצח ובכחירות 1996. בשימושם של חברי הקבוצה, כך קובעת עירית דקל (שם), הפכה הכיכר למרחב מוזיאוני, מקום מקודש בלב העיר, המחייב דחייה של היומיומי למען עבר מיתולוגי. הזיכרון הקולקטיבי של חברי המשמרות לא נפתח למשא ומתן והמקום הפך לחצר מלוכה, שהמבנה שלה לא היה חיצוני בלבד, אלא גם הכתיב את צורת הלבוש של המתכנסים,²⁴ את הרטוריקה,

²³ להרחבה על הייצוג הטקסי של מות רבין, ראו חזן 1998.

²⁴ המתכנסים נהגו ללבוש חולצות של "משמרות השלום", לשאת סטיקרים של "שלום חבר" או לענוד סיכת יונה שעליה חרוט "לא נשכח, 4 בנובמבר 1995" (דקל 2000).

גולדה מאיר, 13 בנובמבר 1975. צילם משה מילנר, אוסף התצלומים הלאומי

כיכר רבין, אתר ההנצחה ליצחק רבין, אוגוסט 2003. צילמה טלי חתוקה

ההתנהגות והסמלים, שהפכו את החצר למחוז זיכרון, מעין "אתר סימבולי, קונקרטי וטוטלי שיש לו נקודת ציון במרחב – כיכר רבין" (שם, 114).

לצד התיקונים הספונטניים והעצרות הזמניות הוצעו תיקונים קבועים, ובהם שינוי שם הכיכר והקמת אנדרטה לזיכרו של רבין. האנדרטה מוקמה באתר הרצח, סמוך למדרגות הכניסה הצדדיות לבניין העירייה, והפכה לאתר נצרך ונשכח גם יחד במרחב היומיומי. ההנכחה והקעקוע של הרגע בחיי היומיום יצרו אקט של העצמה: הרגע הומר בסימן הניתן לצריכה מיידית. התיקונים הראשונים הללו הצליחו להשרות על המקום רוח של קדושה נצחית, ועל פי ורד ויניצקי-סרוסי (2000, 32) הם שימשו כלי בידי עיריית תל-אביב-יפו להרחבה של "תחום השגתה הסמלי אל מעבר לגבולותיה הגיאוגרפיים".

כחלק מן העיסוק בהנצחה הממוסדת של הרגע במקום, החלו בתיקונים של תיקונים קודמים. כך הוחלט למחוק את רוב כתובות הגרפיטי שנכתבו על קירות החניון מיד לאחר הרצח, ולמסגר חלק מהן. אייל דותן (2000) טוען שהמחיקה והמסגור ביקשו להסדיר את העבר המסוכסך ולכונן אזור סטרילי. במבט ראשון, קובע דותן, אתר ההנצחה של רבין נראה הומוגני, אך למעשה זהו אתר מפוצל, שסוע, המורכב ממומנטים שונים של זיכרון והנצחה. המאבק האידיאולוגי על ההנצחה ביטא את ההבדלים בתפיסה של המקום ושל הרגע בעיני הקבוצות השונות. הגישה הטראומטית, שהולידה מיד לאחר הרצח את האבל ואת כתובות הגרפיטי, הומרה בגישה המעצימה, שהתממשה בסטריליזציה של הכתובות ובהקמת המצבה, המנסה "להקפיא טראומה שהיא מעיקרה אירוע רפטיבי חסר גבולות של זמן ומקום" (שם, 30). אולם על אף הייצוג הסטרילי של המצבה, שעליו מצביע דותן, התיקונים המוחקים והמאתגרים אלו את אלו אינם סטריליים כל עיקר; הם ממחישים כיצד הרגע הכפוי של הרצח הגביר את המאבק בין קבוצות ואת פיצולו של הקולקטיב.

תיקונים לרגע הרצח נקבעו גם מחוץ למקום. מוסדות ומרחבים ציבוריים ברחבי הארץ נקראו על שם יצחק רבין. גם הטקסים שהחלו להתקיים במסגרות שונות, כגון בתי ספר, תנועות נוער ואוניברסיטאות, הפכו את הזיכרון השנוי במחלוקת של יצחק רבין לסמל צריכה של "שלום" ושל סובלנות, סמל התחום, בדומה לשואה, בגבולות הקולקטיב היהודי (Harrison 2002). טקסים אלו, כמו גם הבול שהונפק לזכר רבין וסיסמאות שהופצו באופן מסחרי ("שלום חבר"), מכונים בפי מיכאל פייגה (2000) – הנצחת ההנצחה.

התיקונים שהוזכרו סימנו את תחילתו של משא ומתן על משמעותם של רגעי התיקון. כפי שמסביר חזן (1998, 731), "למרות הרצון לשמר דפוס של יציבות ולהקפיד על התמדתם של כללי השעתוק של הסדר החברתי, המוות מפנה מקום למשא ומתן על מעמדם של החיים ולעתים על החלות והתקפות של ההסדרים החברתיים שהיו מוסכמים מכוחו של הנפטר טרם מותו". ואולם, המשותף לתיקונים השונים שהוצעו עולה על המפריד ביניהם. שהרי כל רגעי התיקון יועדו לאחות את השסעים העמוקים בחברה הישראלית ולהשיב על כנה את אשליית הסדר ההטרוטופי באמצעות *תוספות* כגון כתובות גרפיטי, סיסמאות, כרזות, מצבות וטקסים. התוספת, בניגוד לגריעה (כגון מחיקת כתובות הגרפיטי מקיר החניון),

מטרתה לחזק את מעמדה ההטרוטופי של הכיכר, באמצעות צבירת הזמן וספירתו באופן ליניארי, כסוג של ארכיון לאומי. ואמנם, לאחר רגע הרצח לא נשאלו שאלות ביקורתיות, כגון: האם יש קשר בין ממדיו הפיזיים של האתר לאופיין של העצרות? כיצד מושפע ההמון מן המרחב הכוחני של הכיכר? מהי משמעות ארגון המרחבי של הכניסות לבניין? שאלות אלו ואחרות, לו נשאלו, היו מאיימות לפגוע במעמד הכיכר ולפרק את ההתאגדות סביבה. הכפפת המקום לרגע הרצח הצמיחה ריבוי יצירתי של תיקונים העוסקים בזיכרון הרצח והנרצח, לצד התעלמות מדיון על המרחב עצמו.

בשונה מן התיקונים שתוארו לעיל, ההצעה של עיריית תל-אביב – יפו להקים חניון²⁵ מתחת לפני הכיכר כרוכה בגריעה; לפיכך זהו תיקון חריג, שאינו תואם את גבולות השיח והמקום. יוזמי הפרויקט, המתייחסים לרגע הרצח אך אינם מקדשים אותו, מציגים את פרויקט החניון התת-קרקעי כפתרון תמים למצוקת החנייה היומיומית באזור. כפי שמציין ראש העירייה, רון חולדאי: "העיר תל-אביב – יפו היא עיר שיש לה מצוקת חנייה גדולה מאוד. המקומות והאזורים שבהם ניתן לפתור את מקומות החנייה הם מוגבלים. מה שמבקשת וביקשה העיר תל-אביב – יפו לעשות, זה דבר אחד בלבד, לנצל את השטחים של כיכר רבין והבימה לחניונים תת-קרקעיים" (פורום המועצה 2002, 17–18). הפרויקט המוצע²⁶ והדיון בו במסגרות שונות – ישיבת פורום מועצת העיר, ועדת הפנים ואיכות הסביבה של הכנסת, מאמרים בעיתונות, עצומות ציבוריות – חשפו את מורכבות השיח על המקום ועל הזיכרון. אציג עתה את השיח על המקום ואת יחסי הכוח בין הדוברים השונים, ואטען שההתנגדויות הרבות לתיקון שמציעה העירייה נעוצות בכך שהוא מחליש את הכיכר כמרחב הטרוטופי ומאיים על גבולות הקולקטיב היהודי.

כדי לחדד את הטענה הזו, יש להעיר שתי הערות מקדימות. ההערה הראשונה קשורה להשלכות של בניית חניון בכיכר רבין ולהשפעתו על מערך התנועה ועל חיי היומיום. הקמת חניון תחייב להוסיף לכיכר כניסות קרקעיות לכלי רכב, דרכי גישה להולכי רגל ושינויים בחלק מהכבישים בסביבות האתר. כך תיפתח הכיכר עצמה לתנועה יומיומית ערה, בעוד שכיום אין תנועה כזו בכיכר עצמה אלא רק בשוליה. בסכמת התכנון הרעיונית שהציגה העירייה נכללו משתנים נוספים, הקשורים ליחסים בין הבניין לסביבתו. במיוחד עלתה האפשרות לבטל את המרפסת, שתוכננה בזמנו לשמש כניסה ראשית לבניין, אולם כיום מחליפים אותה כניסת השירות לבניין והחניון הממוקם מתחתיה. ברמה הפיזית, פרויקט הקמת החניון ייצור מרחב עצמאי יומיומי מתחת לפני הכיכר, אך לא ימנע את המשך קיומן של עצרות, הפגנות והתכנסויות המוניות. אולם ברמה השיחית הפרויקט מערער על

²⁵ ההצעה להקים חניון אינה חדשה. כבר בשנות השישים העלו את הרעיון מתכנני הפרויקט ואחרים (למשל, רכטר 1966; נחשון הנדסה ותחבורה 1966). אולם ראש עיריית תל-אביב – יפו אז, מרדכי

נמיר, התנגד לכך בטענה כי "לא נמסחר קרקע עירונית" (מתוך ראיון עם גידי פובזנר, 3.2.2004).
²⁶ הפרויקט המתוכנן עצמו הוא משני לעניינינו ומשמש מסגרת התייחסות בלבד לניתוח הפולמוס הסוער סביבו.

אחד הסמלים המרכזיים של הקולקטיב היהודי בימינו ומציע מערך רעיוני חלופי לכיכר, הכולל "עולם של מטה" (החניון) ו"עולם של מעלה" (הכיכר). סמיכותם של העולמות הללו והפגיעה בזיכרון של האתר ה"מקודש" (למשל, האיום הממשי בביטולה של המרפסת) מסמנים בעיני המתנגדים ערעור של הכוח ושל הסדר שבארכיון החילוני של המקום ה"גדול". במילים אחרות, הפרויקט מעצים את השינוי הפיזי והשיחני גם יחד, בהציעו תמורות שחלק ניכר מן המשתתפים בדיון אינם מוכנים להן.

ההערה השנייה היא שהתיקון המוצע מפרק את "אשליית ההסכמיות" של הקולקטיב היהודי. מפרספקטיבה אתנו-מתודולוגית (Garfinkel 1967), רצח רבין הוא סטייה שערערה על המובן מאליו, והפעולות בכיכר לאחר הרצח נועדו לנרמל את הסטייה וליצור אשליה של סדר חברתי יציב. באמצעות רגעי התיקון הטראומטיים והמעצימים נוצרה הסכמה מדומה באשר לרגע הרצח ולכללי ההתנהגות במקום. התיקון המוצע, כפי שנראה, מאתגר את גבולות המקום, מעורר מאבקים וחילוקי דעות וסודק את אשליית ההסכמיות הקולקטיבית.

ה. חלל ורביזיה

ב-3 במארס 2002 כינסה מועצת העיר את ישיבת פורום המועצה. ישיבה זו נפתחה לציבור הרחב.²⁷ דני קייזר, מהנדס העיר, הציג בישיבה את תפיסת התכנון של העירייה לכיכר: "ניגשנו לתכנון המתחם של כיכר רבין מתוך שתי גישות, האחת גישה שראינו בה פיתוח של הכיכר... כמנוף לשיקום עירוני לסביבה כולה... [והשנייה שראינו בה] הכיכר של המדינה, וזו כיכר רבין" (פורום המועצה 2002, 40). מהנדס העיר מייצג את הגישה הפרגמטית, הרואה את המקום כחלק מרקמה עירונית רחבה ואת הפעולה התכנונית כנגזרת של מהלך כולל של התחדשות אורבנית. תפיסת הכיכר בעת ובעונה אחת כמקום "של המדינה" וכרקמה עירונית מקומית מאפשרת להתבונן בה דרך ריבוי של זהויות ותפקידים. כפי שציין קייזר,

כאשר מדברים על פעילויות הכיכר, על אופייה של הכיכר... היא כיכר העם, הכיכר שקורים בה האירועים הלאומיים של מדינת ישראל. אבל יש לפחות עוד שלוש פונקציות חשובות, שלגביהן הכיכר הזאת קיימת. היא כיכר העירייה. כיכר של בניין העירייה, כיכר שבה נבחרו העיר נמצאים, פועלים ומשרתים את אזרחי העיר הזאת. אנו מדברים על הכיכר, שהיא בעצם

²⁷ לפי תקנון העירייה, בישיבות רשמיות של העירייה (ישיבות מן המניין ולא מן המניין) חל תקנון ניהול ישיבות, המופיע בתוספת השנייה לפקודת העירייה. בישיבות אלו נתונה רשות הדיבור לחברי המועצה וליועץ המשפטי בלבד. כדי לאפשר לחברי המועצה להתוודע לנושא אחר שיש להם עניין בו — ולשמוע לשם כך מומחים לדבר, בין שהם עובדי עירייה ובין אם לאו — התפתח נוהג של כינוס וולונטרי, פורום של המועצה, שעליו לא חלים כללי הדיון שהוזכרו לעיל (היועץ המשפטי בן ארי 2002). לישיבת פורום המועצה שהתקיימה ב-3.3.2002 הוזמנו מהנדס העיר דני קייזר, מנכ"ל מרכז רבין יורם בילו, יו"ר עמותת האדריכלים אורי זרובבל, יו"ר הוועדה המקצועית של עמותת האדריכלים יצחק ליר, ניסים קלדרון מאוניברסיטת תל-אביב, האמנית ציונה שמי, האדריכל ישראל גרוביץ' ותושבי העיר (פורום המועצה 2002).

המקום הפתוח הגדול של הרובע, זה שנהנה באופן ישיר מהכיכר הזאת. וישנה הכיכר עצמה, כחלל עירוני, בעל משמעות, בעל אופי, בעל ייחוד משלו, אתנחתא במרחב העירוני ויחידה אורבנית בעלת משמעות (שם, 44).

התכונות זו אינה מצמצמת את המרחב של הכיכר לחלל הספציפי, אלא מפרשת אותו על פי כוח ההשפעה שלו על הסביבה המיידית, העירונית והלאומית. כפי שקייזר מוסיף ואומר, "אנו ראינו את אחד המנופים להתחדשות עירונית, התחדשות אוכלוסייה, כניסתה של אוכלוסייה צעירה, וחיידוש פני הסביבה הקרובה לכיכר, בין היתר שנייצר איכות חיים למתחמי המגורים שסובבים את כיכר רבין... ולנצל את ההזדמנות של חנייה מתחת לכיכר רבין" (שם, 41). מהנדס העיר הופך בדבריו את רגע הרצח לחלק מאוסף של אירועים חריגים ויומיומיים המתרחשים במתחם. הוא מרחיב את תפקידי הכיכר ואת מרחב ההשפעה הפיזי שלה מעבר לחלל של רחבת הכיכר עצמה. להגדרתו, תחום ההשפעה המיידית של הכיכר הוא בטווח של כ-500 מטרים משוליה. הצגה כזו של הכיכר מקנה תוקף להתערבות במקום. הגישה הפרגמטית היא במהותה תפיסה עניינית. כפי שמסביר האדריכל דורון צפריה, חבר בצוות המתכננים של החניון, "הגישה צריכה להיות לא להימנע מלבנות חניון בגלל... ויכוח על זכויות יוצרים,²⁸ אלא למה כדאי לעשות את זה, למי זה טוב, מה נרוויח מזה?"²⁹ צפריה אינו רואה בכיכר מקום סטטי, אלא מרחב קונקרטי בעל מגבלות שיש לבחון אותו מחדש:

לגבי העיצוב... של הכיכר. צריך לשפוט מחדש את כל מה שקיים שם... ובמסגרת זו אני רואה את הרחבה גדולה ויפה כשחיים של יומיום מתנהלים בתוך הרחבה. כיום, מי שמגיע לעיריית תל-אביב, מגיע דרך העמודים של הבניין... יש פה בעיה... אמנם הבמה הגדולה והמפוארת הזו למעלה אמורה לשרת את ההמון באירועים מיוחדים, אך אין זה אומר בהכרח כניסה לתוך המבנה דרך רגלי הבניין... לדעתי, העיצוב של הכיכר צריך לכלול את ההגעה לכיכר בצורה יותר מכובדת מאשר דרך החניון מתחת למרפסת.³⁰

את ההתנגדות של צפריה לעיצוב הכוחני של הכיכר ואת תמיכתו בחיזוק של מערך היומיום יש לראות בהקשר לשינוי שחל בשיח האדריכלי מאז שנות השישים ואילך. משבר המודרניזם, ההתנגדות ליישום אדריכלי של רעיונות ההשכלה ואיבוד המרכז העירוני כתוצאה מבינוני הערים המודרניסטי הביאו לשינוי בשיח האדריכלי-אוניברסלי, בעיקר בתחום העיצוב

²⁸ כאן מתייחס צפריה לזכויות שניטש בין האדריכלים אברהם יסקי וישראל גודוביץ' ותועד בסרט הזירה (גולדברג וגורפינקל 2001). יסקי טען לזכויות יוצרים על הכיכר וקבע כי אין לערוך בה שינויים בלי הסכמתו. גודוביץ' התנגד לכך וזים תחרות רעיונית בשם "כיכר רבין, הפורום הבינלאומי לשלום ע"ש יצחק רבין", כפי שיפורט בהמשך.

²⁹ מתוך ראיון עם האדריכל במשרדו, 28.5.2003.

³⁰ שם.

העירוני. הערעור על תפיסת העולם הפונקציונליסטית הוביל לחיפוש אחר דרכים חדשות לבחון את העיר ולפעול בה, תוך דגש על המרחב הפיזי הקיים, על המימד האנושי ועל ההקשר ההיסטורי והמקומי (Ellin 1996). כפי שצפיר מסביר,

כאשר הקמנו את המדינה, המשמעויות העיצוביות האינטימיות של העיר לא היו רלוונטיות לנו. היינו שבויים בעיצוב המודרני... וכל ההיסטוריה של האדריכלות המקומית לא התאימה כי משהו אחר עשה אותה...³¹ נוסף לכך זו תקופה שתכנון "נכון" היה תכנון שנותן פתרון לכלי הרכב. מהתקופה הזו יש תוכניות בניין שמייצרות צירים של 30 מטר ו-40 מטר, כדי לצאת את העיר מכלי רכב, במקומות הכי רגישים של העיר. אני מקווה שכיום הראייה הזו נמצאת בשוליים.³²

הגישה הפרגמטית, המאתגרת את הקיים, נשמעת גם מפי אחרים, הקוראים לחיזוק מעמדה היומיומי של הכיכר כמרחב של התכנסות קהילתית ואישית וכמקום של פנאי. האמנית ציונה שמשי סבורה כי יש לשפר את חזות הכיכר ולפתח את הפעילויות היומיומיות בה, ולהעדיף על פני האירועים ההמוניים. לדבריה, יש "ליצור איזה מערך, שאנשים ירצו לבוא לשם גם כל יום, כל היום, גם אם אין את האירועים הדרמטיים הגדולים... פשוט להפוך אותה לידידותית יותר. וידידותית יותר זה בין השאר התחזוקה הבסיסית של המרצפות... הכיכר צריכה שיהיו בה פעילויות קטנות לקבוצות קטנות..." (פורום המועצה 2002, 52). דורון רוזנבלום (2000) מבטא את הגישה הזו בגירסתה הקיצונית ביותר:

הגיע הזמן להתבגר מריטואל הכיכרות: אלה שבסופו של דבר הביאו נזק יותר מאשר תועלת... יתר על כן, יש להיפרד לא רק מפולחן הכיכר אלא גם מהכיכר עצמה... יש לחרוש — לחרוש — את הכיכר הברוטלית הזאת, הפעורה באמצע העיר כמו כיכר מצעדים או מכתש של מטאורים. לחרוש ולהקים מתחתיה חניון תת-קרקעי: ואת פני הקרקע עצמם — להתאים למידות אדם, לא למידות הפגנה והמון... הגיע הזמן להנמיך את הימרות: להפסיק להפגין למען הנורמליות, ולהתחיל לעשות אותה.

הדוברים השונים חלוקים ביניהם בשאלת מרחב ההשפעה של הכיכר: בעיני רוזנבלום ושמשי מדובר רק במרחב המידי של הרחבה, ואילו דני קייזר, מהנדס העיר, סבור כי לכיכר יש השפעה ב-זמנית על הסביבה השכונתית, העירונית והלאומית. עם זאת, המשותף לכולם

³¹ צפיר מתכוון לכך שבשנות החמישים והשישים אומצו לנרטיב הלאומי הגישות המודרניסטיות באדריכלות. הנוף המקומי המזרחי נחשב נופם של ה"ילידים", וזהו עם התרבות המזרח-תיכונית של האויב וביטא את הנחשלות ואת העוינות של האחר. דווקא החיבור למודרניזם בתכנון ובאדריכלות — תנועת אוונגרד בינלאומית שנדחתה לא אחת על ידי משטרים לאומיים בשל גישתה האוניברסליסטית — הוא שאפשר לצינות להתמודד עם משימת התכנון הפיזי. להרחבה בנושא זה, ראו קלוש וחתוקה — Nizan-Shiftan 1996 ; 2004.

³² מתוך ראיון עם האדריכל במשרדו, 28.5.2003.

הוא התמיכה בחיזוק מעמדה היומיומי של הכיכר על פני מסגורה כמרחב פוליטי לאומי והטרטופי.

בניגוד לגישה הפרגמטית, הגישה המעצימה מדגישה את רגע הרצח ואת מקום התרחשותו. גישה זו, המועלית מתוך הממסד ומחוצה לו, שוללת את היחס היומיומי למרחב וקוראת תיגר על ההצעה של עיריית תל-אביב-יפו. כך, עוד בטרם התחיל הדיון הפומבי בשינויים המוצעים בכיכר, אורגנה תחרות רעיונית בשם "כיכר רבין, הפורום הבינלאומי לשלום ע"ש יצחק רבין", שלא הוכרה על ידי העירייה. התחרות, שהיתה פתוחה בפני כל האדריכלים ומתכנני הערים בארץ ובעולם, יצרה זהות מוחלטת בין "סמל השלום" (כמושג אבסטרקטי וקונקרטי המזוהה עם יצחק רבין) לבין המקום. ההכרזה על התחרות ופרסומה באתרי אינטרנט רבים מיקמו את הכיכר כאתר בעל חשיבות בינלאומית ומשכו משתתפים מכל רחבי תבל. כחלק מהסמליות של התחרות התכוונו המארגנים לפרסם את תוצאותיה ב-4 בנובמבר 2001, יום השנה השישי לרצח רבין.³³ בד-בבד יזמה אגודת האדריכלים עצומת מחאה של אישי ציבור נגד תוכניות העירייה לשנות את מבנה הכיכר ואת עיצובה בלי לערוך תחילה דיון ציבורי פתוח. למאבק נרתם גם חבר הכנסת איתן כבל, שיזם דיון בוועדת הפנים של הכנסת במטרה לחשוף את תוכניות העירייה לשינוי פני הכיכר וייעודה. בעצומה נכתב:

כיכר רבין היא נכס ציבורי והיסטורי, מקום בו התרחשו מאורעות גדולים בתולדות המדינה. מאז רצח ראש הממשלה יצחק רבין, הפכה הכיכר למוקד עולמי לכל שוחרי השלום. לתדהמתנו התברר כי לעיריית תל-אביב ומנהל ההנדסה שלה יש תוכנית להרוס את הכיכר ולמסחרה... אנו החתומים מטה תומכים ומאמינים ביוזמתה של אגודת האדריכלים לשים בראש סדר היום הציבורי את תכנון כיכר רבין כפורום בינלאומי זה (אגודת האדריכלים ומתכנני ערים 2001, 9).

במישור הפיזי, המקום נתפס בעיני המצדדים בגישה המעצימה כמרחב המידי שבין הבניינים (שטח הרחבה). במישור התרבותי הם רואים בכיכר במה לאירועים ציבוריים ולאומיים. התומכים בגישה זו מצמצמים את זהותיה של הכיכר ומבקשים לנתקה מן היומיום,³⁴ וטוענים בזכות מסגור המקום כסמל לאומי וגלובלי. כפי שמציין חבר הכנסת כבל,

אסור לאפשר שהכיכר הזו, שטומנת בחובה פיסות מההיסטוריה של מדינת ישראל וביניהן רגעים של שמחה וגאווה לאומית, מחאה וכמובן לא לשכוח את אחת הטרגדיות הכואבות ביותר בתולדותינו, תהפוך לעוד מיני קניון... קשה לקבל את כוונתה של העירייה להרוס את המרפסת שעליה שר ראש הממשלה יצחק רבין ז"ל את 'שיר לשלום' דקות לפני הירצחו (ועדת הפנים ואיכות הסביבה של הכנסת 2001, 12).

³³ בפועל, לא התקיים הליך השיפוט במועד המתוכנן. על תוצאות השיפוט ועל העבודות הזוכות, ראו אפרת 2002.

³⁴ מצדדי הגישה המעצימה אינם מתייחסים בדבריהם לחיי היומיום, אלא בהקשר של מסחור וזילות המקום בידי הפרקטיקות המוצעות.

נוקטי הגישה המעצימה רואים ברגע ובמקום התרחשותו הזדמנויות להסדיר ולתקן את זהותה של החברה האזרחית, בדומה לדוגמאות של ברמינגהם וברלין. במקרה של כיכר רבין, מסגור המקום כסמל לאומי מאשרר את גבולות הקולקטיב היהודי סביב ההיסטוריה של המקום, ומדיר בו-בזמן את כל מי שמחוץ לגבולות הקולקטיב – פלסטינים, מהגרי עבודה ואחרים.

סוגיה נוספת קשורה למעמדה הסטטוטורי של הכיכר, השייכת כיום לעיריית תל-אביב-יפו. המאבק הנוכחי, ובמיוחד הרדוקציה של ההיסטוריה של הכיכר לרגע הספציפי של הרצח, מעלים את שאלת ההפקעה החוקתית של הכיכר. כפי שהכריז איתן כבל, כיכר רבין לפי תפיסתי, היא כיכר שמזמן הופקעה מידי עיריית תל-אביב, למרות שבטאבו חלקה הגדול לא שייך למינהל [מינהל מקרקעי ישראל] אלא לעיריית תל-אביב. הכיכר הזאת היום היא סמל. סמל לצערנו, בראש ובראשונה בגלל ששם נרצח ראש ממשלה במדינת ישראל. אבל מעבר לעניין הזה, המקום הפך להיות מקום התכנסות, לצערנו בימי אבל וכן ירבו שמחות במדינת ישראל (אגודת האדריכלים ומתכנני ערים 2001, 10).

ההפקעה כאקט, כפי שמציע חבר הכנסת כבל, מחזקת הן את מעמדו של המקום ה"גדול" והן את תכונותיו ההטרטופיות כמקום קונקרטי שגבולותיו הם מעבר למקום. חשוב לציין שהמצדדים בגישה המעצימה אינם מבטלים על הסף את האפשרות להתערב במרחב, אלא שההתערבות מותנית בשמירה על המקום ה"גדול" או בהאדרתו. אך האם מרחב מסוג זה יכול לשמש מוקד לפעילות מחאה וביקורת? האם הצעת החוק המגדירה את כיכר רבין ככיכר לאומית אינה הופכת אותה למרחב מגויס וסטטי, שאינו מאפשר משא ומתן? במסגרת הדיון נשמעים גם קולות נוספים, הדורשים שימור מלא של הכיכר, ובהם תושבים ונציגי ניהול מורשת רבין. דוברים אלו משלבים למעשה בין הגישה המעצימה לגישה הטראומתית ורואים את הכיכר דרך הרגע היחיד. הרצח הוא הסימן החזק ביותר שנשאר במקום, ואין לטשטש את עקבותיו. ההתנגדות לביטויי היומיום ולמסחר בכיכר ניכרת בדבריו של יורם מיוחס, מנכ"ל מרכז רבין:

אנו במרכז רבין היינו רוצים שהכיכר תישמר בצביונה הנוכחי ותוכל לשמש כמקום עלייה לרגל ועצרות זיכרון רבות-משתתפים לזיכרו של יצחק רבין, ובשום אופן לא ישתנה צביונה על ידי הוספת מבנים, בתי קפה ודוכנים. באשר להפיכת הכיכר לחניון ענק, גובר אצלנו החשש שזה יפגום בצביון הכיכר ועלול למנוע ביצוע עצרות בתקופת הבנייה ויפגום ברצף שלהן (פורום המועצה 2002, 64).

בעלי הגישה הטראומתית מגינים על הכיכר ומתנגדים לפעולות המוחקות את הזיכרון. יש בהם המבקרים את מחיקת סימני האבל הספונטניים בכיכר ואת ההסדרה של חלקם מתחת למדרגות מאחורי לוח זכוכית. כתובות הגרפיטי הן בעיניהם חלק מסימני הטראומה; הם אינם מפרשים את מחיקתן כאקט של סטריליזציה והסדרה, אלא כפגיעה בקדושתו של

האירוע (דותן 2000). כפי שמבטא זאת חבר המועצה פאר ויסנר, "מה שהצעירים האלה, צעירי הנרות ישבו וציירו, אנו הלכנו והשמדנו. מקום שלא מאמין בהיסטוריה שלו, נראה כפי שנראה" (פורום המועצה 2002, 78).

מצדדי הגישה המדורגת קובעים את יחסם למקום ולרגע בהשוואה לרגעים אחרים בהיסטוריה הלאומית ולמקומות אחרים במדינה. רגע הרצח מתויג על פי שלושה ממדים: הפיזי (קנה המידה), הערכי (דמוקרטיה) והאנושי (האירוע). כפי שמציג זאת חבר המועצה מרדכי וירשובסקי:

הכיכר הזו חשובה לנו, כי, קודם כל היא הכיכר המרכזית הגדולה בליבה של העיר, ובתור שכזאת היא משכה את כל האירועים שהתקיימו כאן... כולנו זוכרים את רצח רבין, אבל אני זוכר גם את הדיונים על השלום, או אני זוכר גם את הדיונים על סברה ושתילה... לכן החשיבות היא לא רק נניח, למקרה האחרון של רצח רבין, אלא הרצף הזה של 30–35 השנים האחרונות של אירועים שהתבשלו, או התבררו בכיכר הזאת (שם, 23, ההדגשות שלי).

חבר מועצה מיכאל רועה טוען:

כיכר רבין עבורי היא כיכר הדמוקרטיה של מדינת ישראל. כיכר הדמוקרטיה האקטיבית... זהו לב-לבה של מדינת ישראל והחברה הישראלית... קרה לנו אקט מאוד קשה בכיכר מלכי ישראל, כיכר רבין, ונרצח לנו ראש ממשלה למרגלותיה. והוא רק חיזק את כל נושא הדמוקרטיה ההשתתפותית וההגנה על הדמוקרטיה (שם, 33, ההדגשות שלי).

המדרגים מתייחסים גם למידותיה החריגות הכיכר, שאינן אופייניות לחללים מסוג זה בערים אחרות. כפי שמציין נסים קלדרון:

חלילה והכיכר תיהרס, אני רוצה לומר, אולי תרבות ההפגנה בישראל תשתנה. כי אין לנו מקום אחר. אין שני מקומות כאלה. אין בחיפה אין בירושלים. אין. תרבות ההפגנה היא דבר מאוד חשוב, דבר מאוד יקר... לכן, אני מוכרח לומר, תוכניות לשיפור, להתמודדות עם בעיות, להתמודדות עם דילמות, אני בעדן... אני לא בעד הנצחה של איזשהו מקום קיים, או בעד אבנים קדושות... (שם, 55).

אצל דוברים אלו, הקובעים את יחסם לכיכר על פי מיקומה היחסי במרחב, ניכר העדר יחס תיאורטי או ביקורתי להיבטים אנושיים יומיומיים של הכיכר. רוב הדוברים מציינים כי הפרויקט טומן בחובו איום על הדמוקרטיה, זאת למרות שהחניון אינו משנה את ממדיה הפיזיים של הכיכר ולכן אינו מאיים על תרבות ההפגנה, בניגוד לדבריו של קלדרון. חששם של הדוברים מפני זעזוע במערכת הכוללת, הפיזית והשיחנית, מביא אותם לצדד במדיניות שינוי זהירה.

1. רגעי תיקון בכיכר העיר

האם הרגע (רצח רבין) הוא חלק מרצף של אירועים, או שהוא אירוע חריג? לפי חיים חזן (1998), רגע הרצח ערער את המובן מאליו וסיפק הזדמנות לניסיון לפרק את האתוס הציוני, כאשר ממדי המרחב והזמן משמשים כלים לליכון, להתכה וליציקה מחדש. אילו פעולות של התכה ויציקה מתאפשרות במקום בעקבות הרגע? הרגע זכה להכרה קולקטיבית ועורר גישות שונות באשר לשימוש במרחב ובנרטיב של הרצח לצורך התיקון. כל גישה מציעה מסגור שונה של הכיכר, המאופיינת ביחסי גומלין שונים עם הסביבה ועם המדינה, ומשפיע גם על המשמעות המוענקת למקום הפיזי והתרבותי. המרחב הפיזי של הכיכר, מעמדה והיקף ההתערבות בה מוגדרים על ידי כל אחת מן הגישות ומגויסים לנרטיב האידיאולוגי של קבוצת הכוח המצדדת בה.

ההצעה לתקן את הכיכר מתייחסת לרגע, אך ב־זמן גם מסמנת את ההתנתקות ממנו ומהפרקטיקות שהונהגו בכיכר, שכן היא מעלה סוגיות באשר לממדיו הפיזיים של האתר, לחיי היומיום בו וליחס של ההמון למרחב הכוחני של הכיכר (למשל בסוגיית ביטול המרפסת). כך, ובניגוד לתיקונים שנעשו מיד לאחר רגע הרצח, התיקון הפרגמטי נתפס כמאיים על הסדר הקיים, משום שהוא מתוך ומחליף³⁵ את התפיסה האדריכלית המגויסת למדינת הלאום, תפיסה שאפיינה את השיח המקצועי בשנות השישים. יתרה מזו, בעיני רוב הדוברים, למעט דוברי הגישה הפרגמטית, חפירת חניון בלב הרקמה העירונית – פעולה שתשתק את השימוש בכיכר לזמן ממושך – משולה לחיטוט בפצעיו של הקולקטיב. הגלד, היינו ההחלפה של הרחבה באחרת, יגדיר מקום חדש, שיסמן תהליכים טבעיים של שינוי ושל קבלת אי-הסדר והיומיום. לכן אין פלא שרובם, הרואים בכיכר ארכיון כללי של הקולקטיב, מציעים לפעול בגבולותיו, קרי להתאים את ההתערבות המוצעת למסגרת הקיימת ולהכפיף את חיי היומיום לסדר הלאומי. הדיון גם חושף את המאבק המתקיים בתוך הקולקטיב, בחיפוש אחר מרכז תרבותי-לאומי שיתמודד עם תחושת איבוד השליטה של קבוצות הגמוניות ממסדיות. הנה כי כן, על אף השונות במסגור הכיכר, קיימים קווי השקה בולטים בין דוברי הגישות המדרגת, הטרואומטית והמעצימה: כולם רואים בכיכר בעיקר מרחב לאומי מגויס. בהתאם לכך, ולשם חיזוק טיעוניהם על משמעות המקום, מגייסים דוברי הגישות הללו את הפוליטיקה של הזיכרון המשותף ככלי במאבקם.

התיקון הפרגמטי שעיריית תל-אביב-יפו יוזמת אינו מתיישב לכאורה עם יוזמותיה לפעולות הנצחה בכיכר, שהרי החניון מחזק את מימד היומיום ופוגע בקדושת האתר. אולם דווקא סתירה זו חושפת את המתח בין הצורך לענות על צורכי הקיום היומיומי, הפרגמטי, לבין הכמיהה לחיזוק מעמדה של תל-אביב-יפו כמרחב הלאומי המדומיין. המתח הזה

³⁵ על ההבדלים בטרמינולוגיה, ראו למשל דבריו של יורם מיוחס, הקורא לשימור הכיכר, לעומת מהנדס העיר, המציע התחדשות עירונית.

קשור גם לשתי זירות הזמן המתקיימות בכיכר בעת ובעונה אחת: היומיומית והמיתית. חיים חזן (1999) מצביע על כך ששתי זירות הזמן ניצבות זו לצד זו בהווה הישראלית. הזמן המיתי מכוּן על ידי נצח סמלי, המכחיש את המוות הפרטי ומחובר לתנועה הציונית. הזמן היומיומי קשור לגוף הפרטי, וכמו בתרבויות אחרות הוא מעוגן בזמן הדיאכרוני ונתון במידה רבה לתהליכים שאינם חברתיים, אלא נקבעים על פי המערך הביולוגי האישי. הקושי נוצר במתח ביניהם, בשליטה של המיתוס במרחב ובהעדרו של מרחב קהילתי. כפי שחזן מנסח זאת, "דרכון הזמן של הישראליות הוא אם כן דו-ראשי. החיבור בין השניים יכול היה להתקיים בדמותה של תפיסה קהילתית מתווכת המקיפה את מחזורי חיי האדם בין זמנו הפרטי לזמנו הקולקטיבי, או כנרטיב היסטורי המוזן על ידי מיתוס אך לא נשלט על ידיו" (שם, 154). מפרספקטיבה זו, הקמת החניון, שתסייע לכניסת אוכלוסייה צעירה לשכונות הסמוכות לכיכר ולהתפתחותה של הקהילה, כדברי מהנדס העיר, מערערת על תפיסת הזמן המיתי של הכיכר וסודקת את גבולותיה ההטרופיים.

ראוי לשים לב, כי שתי קבוצות הדוכרים העיקריות בדיון באות מתוך המערכת של הרשות או מוזמנות על ידיה. לכן המאבק מעורר ספקות לגבי יושרה של המערכת ולגבי אופיו של הדיון ה"ציבורי". כמה מחברי המועצה אף הביעו חשש שמא ההחלטה על פרויקט החניון תתקבל ב"מחטף"³⁶, ושאלו: האומנם מדובר בדיון ציבורי? ובאיזו מידה ציבור זה משקף את רצונם של תושבי העיר או את הרצון הלאומי? התנהלות זו מחזקת את הסדר הקיים ואינה מאפשרת לקולות אחרים להציב לו אתגר אמיתי. כך, למרות השימוש התכוף בכינוי "כיכר המדינה", ואף על פי שהמקום מיוחס ל"עם", בפועל ה"עם" הוא בחזקת נעדר-נוכח.

ההתנגדות לתיקון הפרגמטי ואופן התנהלותו של הדיון ה"ציבורי" מצביעים על כוחן של הקבוצות ההגמוניות לצמצם את הזיכרון ואת המקום, צמצום המרחיק אותנו מחיי היומיום וממסגרת אזרחית ליברלית. אך ריבוי הגישות למקום מדגיש שכיכר רבין של שנות התשעים שונה מכיכר מלכי ישראל של שנות השישים, זאת למרות הניסיון למסגרה על ציר זמן ליניארי כמקום אוטופי של הדמוקרטיה הישראלית. התיקון העתיד להתממש יהיה ייצוג זמני של יחסי הכוח בין הקבוצות הנוכחות והנעדרות במרחב של הכיכר, מרחב המאפשר חופש פעולה מוגבל לקבוצות מסוימות ומדיר אחרות, כגון הקהילה הערבית או קהילת מהגרי העבודה. ההכרעה לטובת גישה אחת, תוך דחיית הגישות האחרות, אינה מסמנת אלא את השינוי השיחני שהתחולל (או לא) בנקודת זמן ספציפית, בעקבות רגע הרצח. המאבקים בין הגישות השונות מבטאים למעשה שיטה תרבותית של נרמול, משא ומתן שבסופו שוב תיכון האשליה של סדר חברתי.

הרגע — רצח רבין, איחוד ברלין, 11 בספטמבר וכן הלאה — הוא נקודת זמן דינמית הפותחת מגוון אפשרויות וגישות לרביזיה של ייצוגים. זהו תהליך אינסופי, חזרתי והפיך,

³⁶ פורום המועצה הוא כאמור פורום פתוח, אולם פרסום קיומו של דיון בעניין הכיכר לקה בחסר. כך ציינו חברי המועצה גילה הרץ ופאר ויסנר בתחילת הדיון (פורום המועצה 2002, 2-9).

המותנה ביחסי הגומלין ההדוקים בין הנרטיב לבין שפה הפורמלית-אדריכלית, המעצבת אותו ומעניקה לו ביטוי ממשי. הרעיון של תיקון המעוגן באידיאולוגיה מודרניסטית ספג אמנם ביקורות קשות, על רקע כישלון התנועה הבינלאומית (International Movement) במימוש חזונה החברתי, ולמרות זאת הוא מובנה בעשייה האדריכלית ובייצור המרחב הפיזי והתרבותי. הכחשה של תפיסה זו יכולה להתקיים רק באמצעות הפרדה בינארית בין הארכיטקטורה לדין התרבותי. מסגרת הקריאה של הרגע שהוצעה במאמר זה, אחת מיני רבות, מאפשרת לחבר את השיח הפורמלי של האדריכלות לשאלות תרבותיות רחבות. הגישות השונות שהוצגו מחדדות את הפערים ואת יחסי הכוח בדיון על המקום. קריאה מסוג זה חושפת את מעמדה של האדריכלות כפרקטיקה המגויסת למסגרת האידיאולוגית של החברה, המתקנת שוב ושוב את ייצוגיה ואת התנהלותה היומיומית. מפרספקטיבה זו, כיכר רבין אינה מכל של אירועים ואין לה "היסטוריה משלה", כפי שטוענת אסתר זנדברג (2002), אלא ההיסטוריה של המקום תלויה בתושביה המעצבים אותה ומקנים לה משמעות (Madanipour 1996). לשם כך מסתייעים התושבים ברגעי התיקון ככלי חברתי לעיבוד ולהתכה פזיזת ושיחנית של המקום, וכאמצעי למשא ומתן בתוך מרחב המבטא לעתים את הפוליטיקה של השוני (politics of difference).

פרויקט החניון התת-קרקעי — בלי קשר ליתרונותיו ולחסרונותיו — תרם בעצם הצגתו לפרימה חלקית של המונוליתיות הלאומית של הכיכר ואפשר ניידות כלשהי ביחסי הכוח.

ביבליוגרפיה

- אבינאון, איתן, 1997. מילון ספיר, הד ארצי, תל-אביב.
- אגודת האדריכלים ומתכנני ערים, 2001. "הקרב על כיכר רבין", חתך א-א, עיתון לאדריכלות ותכנון, ארכיון היסטורי, עיריית תל-אביב-יפו, תיק 14-263, עמ' 8-10.
- אגודת האינג'נרים והארכיטקטים בישראל, 1957. "בניין המשרדים של עיריית תל-אביב-יפו", עיתון אגודת האינג'נרים והארכיטקטים בישראל ט"ו: 10-15.
- אזולאי, אריאלה, 2002. "רגע אחד שקט בבקשה, האסון רוצה לומר דבר מה", סטודיו 131: 40-47.
- אפרת, צבי, 2002. "כיכר רבין: תחרות רעיונית", סטודיו 131: 54-61.
- בן ארי, אחז, 2002. "פרוטוקול פורום המועצה", אוסף פרטי, טלי חתוקה.
- בן ישי, א.1., 1939. "לכבוד ועדת השמות של עיריית תל-אביב", ארכיון היסטורי, עיריית תל-אביב, תיק 1263 ב, 7.6.39.
- גולדברג, מויש, ויונתן גורפינקל, 2001. הזירה, ערן ריקליס הפקות בע"מ, מעגלות הפקות בע"מ, תל-אביב.
- גרינברג, לב, 2000. "למה לא המשכנו בדרכו? על שלום, דמוקרטיה, רצח פוליטי וסדר יום פוסט-סכסוכי", זיכרון במחלוקת, מיתוס לאומיות ודמוקרטיה, ערך לב גרינברג, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מכון המפרי למחקר חברתי, באר-שבע, עמ' 123-152.

- גורביץ, זלי, וגדעון ארן, 1991. "על המקום (אנתרופולוגיה ישראלית)", אלפיים 4: 9-44.
- דה סרטו, מישל, 1997. "המצאת היומיום", תיאוריה וביקורת 10 (קיץ): 15-24.
- דובר העירייה, 1966. "כיכר מלכי ישראל", ארכיון היסטורי, עיריית תל-אביב-יפו, תיק 25-2532.
- דותן, אייל, 2000. "הקץ לטראומה: סטריליזציה וטשטוש בייצוג הזיכרון", תיאוריה וביקורת 19 (סתיו): 27-34.
- דקל, עירית, 2000. "מובלעת הרעות, ניתוח תרבותי של מפגשי 'משמרות השלום' והדמוקרטיה, 4.11.95", בכיכר רבין, עבודת מ"א, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- ויניצקי-סרוסי, ורד, 2000. "בין ירושלים לתל-אביב: הנצחתו של יצחק רבין ושיח הזהות הלאומית בישראל", זיכרון במחלוקת, מיתוס לאומיות ודמוקרטיה, ערך לב גרינברג, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מכון המפרי למחקר חברתי, באר-שבע, עמ' 19-38.
- ועדת הפנים ואיכות הסביבה של הכנסת, 2001. "הצעת חוק לכנסת: לקבוע את כיכר רבין כיכר לאומית", חתך א-א, עיתון לאדריכלות ותכנון, ארכיון היסטורי, עיריית תל-אביב-יפו, תיק 14-263, עמ' 12-16.
- זנדברג, אסתר, 2002. "לכיכר יש היסטוריה משלה", הארץ, 5.3.02.
- זון, חיים, 1998. "זמנו של מקום: מבט אנתרופולוגי על חלקת הקבר של רבין", רב תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית, ערכו מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורוני שמיר, רמות, תל-אביב, עמ' 731-753.
- , 1999. "בין הזמנים: לגופה של הישראליות", זמנים 68-69: 146-154.
- יוסקוביץ, ברוך, 1997. "תכנון העיר תל-אביב-יפו: עבר, הווה ולקחים לעתיד", תהליכים חברתיים ומדיניות ציבורית בתל-אביב-יפו, ערכו דוד נחמיאס וגילה מנחם, רמות, תל-אביב, עמ' 347-365.
- יונה, יוסי, 2000. "ישראל אחרי רצח רבין: מדינת העם היהודי או מדינת כל אזרחיה?", זיכרון במחלוקת, מיתוס לאומיות ודמוקרטיה, ערך לב גרינברג, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מכון המפרי למחקר חברתי, באר-שבע, עמ' 109-122.
- מצגר-סמוק, ניצה, 1996. בתים מן החול, משרד הביטחון, תל-אביב.
- נחשון הנדסה ותחבורה, 1966. "הצעה לחניון תת קרקעי בכיכר מלכי ישראל", ארכיון היסטורי, עיריית תל-אביב-יפו, (9) 09-10-16, (10) 09-10-16.
- עיריית תל-אביב, 1928. "הסכם", ארכיון היסטורי, תיק מספר 1263 א (תרגום מערבית).
- , 1945א. "החלטת העצרת בתל-אביב", ידיעות עיריית תל-אביב, חוברות 7-8, שנה 15, ארכיון העיר, עמ' 57.
- , 1945ב. "תל-אביב על המדיניות הבריטית בארץ-ישראל", ידיעות עיריית תל-אביב, חוברות 7-8, שנה 15, ארכיון העיר, עמ' 59.
- , 1947. "איך תבנה כיכר מלכי ישראל בתל-אביב?" ידיעות עיריית תל-אביב, חוברות 1-2, שנה 17, ארכיון העיר, עמ' 1.
- פורום המועצה, 2002. "פרוטוקול מס' 15 של פורום המועצה", עיריית תל-אביב-יפו, 3.3.02.
- פוקו, מישל, 2003. הטרוטופיה, תרגמה מצרפתית אריאלה אזולאי, רסלינג, תל-אביב.
- פורטוגלי, יובל, 1996. יחסים מוכלים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.

- פייגה, מיכאל, 2000. "יצחק רבין, הנחתו והנצחת הנצחתו", זיכרון במחלוקת, מיתוס לאומיות ודמוקרטיה, ערך לב גרינברג, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, מכון המפרי למחקר חברתי, באר-שבע, עמ' 39–64.
- קלוש, רחל, וטלי חתוקה, 2004. "בין מזרח ומערב: ההבניה האדריכלית של המרחב העירוני", אלפיים 26: 41–63.
- רוזנבלום, דורון, 2000. "הצעה צנועה", הארץ, 5.11.00.
- רכטר יעקב, 1966. "כיכר מלכי ישראל", ארכיון היסטורי, עיריית תל-אביב-יפו, תיק 323 (13), 22.2.1966.
- שחורי, אילן, 1991. בנייה בתל-אביב: תולדות הבנייה הקבלנית בתל-אביב, מילוא, תל-אביב.
- Azaryahu, Maoz, 1996. "The Spontaneous Formation of Memorial Space," *Area* 28 (4): 501–513.
- Barker, Chris, 2000. *Cultural Studies: Theory and Practice*. London: Sage Publications.
- Bauman, Richard, 1986. *Story, Performance, and Event*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bergson, Henri, 1910. *Time and Free Will*. London: Swan Sonnenschein.
- Bhabha, Homi K., 1994. *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Castells, Manuel, 2002. "A Theoretical Approach to the City in Advanced Capitalism," in *The Castells Reader on Cities Social Theory*, ed. Ida Susser. London: Blackwell.
- Craig, Edward (ed.), 1998. *Encyclopedia of Philosophy*. London: Routledge.
- De Certeau, Michel, 1984. *The Practice of the Everyday Life*, trans. Steven Rendall. Berkeley: University of California Press.
- Dovey, Kim, 1999. *Framing Places, Mediating Power in Built Form*. London and New York: Routledge.
- Ellin, Nan, 1996. *Postmodern Urbanism*. Cambridge: Blackwell.
- Engler, Mira, 1999. "A Living Memorial: Commemorating Yitzhak Rabin at the Tel Aviv Square," *Places* 12 (2): 4–11.
- Foucault, Michel, 1980. *Power/Knowledge*. New York: Pantheon.
- Garfinkel, Harold, 1967. *Studies in Ethnomethodology*. New Jersey: Prentice Hall.
- Harrison, Jo-Ann, 2002. "School Ceremonies for Yitzhak Rabin," *Israel Studies* 6: 113–134.
- Harvey, David, 1991. "Afterward," in *The Production of Space*, by Henri Lefebvre. Oxford: Blackwell.
- King, Anthony, 1995. "Re-Presenting World Cities: Cultural Theory/Social Practice," in *World Cities in a World System*, ed. Paul Knox and Peter Taylor. New York: Cambridge University Press.
- , 1996. *Re-Presenting the City*. London: Macmillan.
- Lefebvre, Henri, 1984. *Everyday Life in the Modern World*, trans. Sacha Rabinovitch. London: Transaction Publishers.
- , 1991. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.

- Madanipour, Ali, 1996. *Design of Urban Space: An Inquiry into a Socio-Spatial Process*. Chichester: John Wiley and Sons.
- Miller, Daniel, 1995. *Acknowledging Consumption: A Review of New Studies*. London: Routledge.
- Nizan-Shiftan, Alona, 1996. "Contested Zionism — Alternative Modernism: Erich Mendelson and the Tel Aviv Chug in Mandate Palestine," *Architectural History* 39: 147–180.
- Shields, Rob, 1999. *Lefebvre, Love and Struggle*. New York: Routledge.
- Sassen, Saskia, 1991. *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.
- Tschumi, Bernard, 1994. *Architecture and Disjunction*. Cambridge: MIT Press.
- Turner, Victor, 1978. *Image and Pilgrimage in Christian Culture*. New York: Columbia University Press.
- , 1986. *The Anthropology of Performance*. New York: PAJ Publications.

